

16

RESEARCH ON RELIGIOUS
AND SPIRITUAL EDUCATION

Martha Hoffenkamp

Kaarsen in de klas

Rituele handelingen op
katholieke scholen –
plaats, tijd en symboliek

WAXMANN

Research on Religious and Spiritual Education

edited by
Theo van der Zee, Kirsi Tirri
and Ulrich Riegel

Volume 16

Martha Hoffenkamp

Kaarsen in de klas

Rituele handelingen op katholieke scholen –
plaats, tijd en symboliek

Waxmann 2024

Münster • New York

Bibliographic information published by the Deutsche Nationalbibliothek

The Deutsche Nationalbibliothek lists this publication in the Deutsche Nationalbibliografie; detailed bibliographic data are available in the Internet at <http://dnb.dnb.de>

Research on Religious and Spiritual Education, Vol. 16

Print-ISBN 978-3-8309-4978-7

E-Book-ISBN 978-3-8309-9978-2

© Waxmann Verlag GmbH, 2025

Steinfurter Straße 555, 48159

Münster, Germany

www.waxmann.com

info@waxmann.com

Cover Design: Plessmann Design, Ascheberg

Typesetting: MTS. Satz & Layout, Münster

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, electrostatic, magnetic tape, mechanical, photocopying, recording or otherwise without permission in writing from the copyright holder.

Inhoud

Algemene inleiding	7
Hoofdstuk 1	
Rituele praktijken in de context van scholen voor voortgezet onderwijs	16
Hoofdstuk 2	
Teacher Agency met betrekking tot ritueel handelen in de context van de school – Drie persoonlijke, elementaire dimensies nader bekeken	33
Hoofdstuk 3	
De betekenis van plaats binnen ritueel handelen	57
Hoofdstuk 4	
De betekenis van tijd binnen ritueel handelen	80
Hoofdstuk 5	
Symbolische vormen en betekenisvelden	99
Hoofdstuk 6	
Algemene conclusie	123
Literatuur	137
Samenvatting (Nederlands)	141
Summary (English)	152
Curriculum Vitae	162
Resume	163
Dankwoord	164

Algemene inleiding

Op een katholieke school voor voortgezet onderwijs in Nederland overleed een aantal jaren geleden een geliefde docent. Een groepje leerlingen wilde graag op de uitvaart een paar woorden spreken en school-herinneringen ophalen. De familie van de docent koos er echter voor de schoolleiding te vragen om op een later tijdstip, in de school een aparte herdenking te houden, speciaal voor de leerlingen. De familie zou dan eveneens aanwezig zijn. Het moment van de begrafenis zelf wilde de familie liever in kleine kring beleven. Die wens werd uiteraard gerespecteerd. De schoolleiding plande een herdenkingsdienst in de week na de uitvaart. De leerlingen kregen alle ruimte om er hun eigen woorden te spreken, en ze maakten daar ook gebruik van.

Toch gebeurde er iets bijzonders op de dag van de begrafenis zelf, een zaterdag. Toen de familie 15 kilometer verderop bijeenkwam rond de kist waarin hun overleden man en vader lag, kwam bij de school een groepje leerlingen bijeen. Het waren vijf tweede-klassers. Ze verzamelden zich voor het gesloten hek van de school. Ze hadden kaarsen bij zich, die ze aanstaken. Daarna gingen ze in kleermakerszit in een kringetje zitten en hielden elkaars hand vast. Ze spraken samen. Ze huilden samen. Uiteindelijk lachten ze ook samen. Na een grote omarming gingen ze weer naar huis. Het geheel had misschien 20 minuten geduurd.

Bovenstaande ervaring met leerlingen in het voortgezet onderwijs laat zien hoe jongeren het haarfijn aanvoelen als een moment speciaal is. Ook in een schoolsituatie kiezen jonge mensen ervoor soms een bepaalde tijd als bijzondere tijd, en een bepaalde plaats als bijzondere plaats te beleven en te markeren. Dat markeren krijgt vaak een rituele invulling. Zo verwerken mensen, ook jongeren, middels rituelen dat wat hen overkomt. Plaatsen, tijdstippen en voorwerpen kunnen daarbij een bijzondere betekenis krijgen, zeker als de aanleiding ervan een ingrijpende ervaring in het leven is. Deze betekenis is niet informatief van aard, maar is gericht op de aansprekingskracht, zoals De Dijn het noemt (2018, p. 21v). Voor de verwerking van soms onbegrijpelijke gebeurtenissen zoeken mensen zeer geregeld naar rituele vormgeving. Als er geen vaste rituele vormen meer bestaan, worden er nieuwe gezocht. Traditionele rituelen krijgen soms een aangepaste vorm of betekenis, soms verdwijnen ze om plaats te maken voor nieuwe. Mensen, zeker jonge mensen, zoeken naar zingeving, vooral bij diepingrijpende ervaringen. Rituele handelingen kunnen deze jongeren daarbij een sleutel bieden om in contact te zijn met de volle werkelijkheid (Lukken, 1999, p. 60–62).

Hoe zou het zijn met rituele handelingen binnen de context waar er van oudsher een sensitiviteit leeft voor het rituele, namelijk het katholiek voortgezet onderwijs? Binnen die setting realiseert men zich terdege dat rituele handelingen in en om de

lessen van enige decennia geleden, meer kerkelijk bepaald waren dan nu. Zo is het bijvoorbeeld niet meer gebruikelijk om de lessen te starten met gebed. Sinds het begin van het derde millennium wordt de katholiek-christelijke visie niet meer als een vanzelfsprekende leidraad gezien. Toch lijkt de katholieke identiteit geen addendum te zijn geworden. In de ethiek van het christendom, binnen katholieke traditie beleefd, worden in het onderwijs aanknopingspunten gezocht met de identiteit van de school. Het is een zoeken in bescheidenheid om keuzes te maken en vorm te geven. Een goede missie en visie is evenwel nog steeds een duidelijke pijler van de scholen. Zorg dragen voor elkaar, in verbondenheid leven als gemeenschap die de school is, maar ook elke unieke leerling de kansen geven die bij hem of haar horen, zijn belangrijke uitgangspunten die gebaseerd zijn op de basisprincipes van het katholiek sociaal denken. Leerlingen krijgen groeikansen als persoon en als groep. De zorg voor de schepping en het afwijzen van onrecht in allerlei gedaanten horen daarbij. Deze vorming hoort bij wat het katholiek onderwijs als goed onderwijs benoemt.

Waar het gaat om ritueel vormgeven binnen het onderwijs is de zoektocht complex. Het is niet evident wat er in de schoolcontext wenselijk is bij het wel of niet uitvoeren van rituele handelingen. Binnen de VO-context kan geconstateerd worden dat het nog steeds de sectie godsdienst/levensbeschouwing is, die het meest betrokken is bij het uitvoeren van die handelingen. Het zijn docenten op katholieke scholen die middels interviews zijn bevraagd, met als focus rituele handelingen in het VO. In een synodedocument van het Tweede Vaticaans Concilie worden docenten expliciet genoemd als mensen die een “belangrijke roeping hebben”, een roeping die vraagt om “bijzondere gaven van geest en hart, een diepgaande voorbereiding en een voortdurend openstaan voor vernieuwing en aanpassing” (GE 36, 37). Het is interessant om te ontdekken hoe docenten levensbeschouwing binnen de hedendaagse professionele identiteit van katholieke VO-scholen op wellicht vernieuwde wijze vormgeven aan ritueel handelen en hoe ze daarmee bijdragen aan de persoonlijke vorming van leerlingen.

Niet alleen in de school, maar in de hele samenleving wordt nog altijd gezocht naar manieren om speciale momenten te benadrukken. De studie van Bell (1997) toont aan dat er in de huidige tijd juist veel nadruk wordt gelegd op het vieren van feesten en het vorm geven aan herdenkingen, in een vernieuwde vorm. Rituelen zijn niet uit het dagelijks leven van de mensen verdwenen. Meer mensen dan ooit vieren en herdenken (Bell, 1997, p. 202). Bell benadrukt dit voor de Amerikaanse situatie. In Nederland zien we eveneens dat sommige herdenkingen en vieringen een groot draagvlak hebben. De Regt en van der Lippe (2017) noemen in hun onderzoek naar de 4/5-mei-viering bijvoorbeeld de volgende cijfers: 90% van de mensen houdt zich aan de twee gevraagde minuten stilte, meer dan driekwart van de bevolking beoordeelt de 5-mei-feesten positief en meer dan een miljoen mensen bezoekt de festivals. De rituelen, zoals die uitgevoerd worden op deze dagen werken verbindend en geven ruimte aan een grote diversiteit in gedachten, zodat ieder op zijn of haar eigen manier kan meedoen. Actuele heftige gebeurtenissen en aangrijpende emoties maken eveneens dat mensen zoeken naar oude en nieuwe rituelen, waar anderen al snel in meegaan, zeker dankzij de aandacht van de media. In alle westerse landen zien we soortgelijke trends. In

de schoolsituatie wordt eveneens gezocht om feestelijke- en herdenkingsmomenten vorm te geven. Toch, als men zo van buitenaf naar de school kijkt, lijken rituele praktijken schaars te zijn. Er zijn nog maar weinig duidelijke ritueel ingevulde momenten door het jaar. Misschien dat daarom het bovenstaande verhaal van de jongeren bij het schoolhek ons aanspreekt. Het toont een wellicht onvermoede kant van jonge mensen die hun emoties verwerken en daar een eigen vorm voor vinden. Wie als docent in het onderwijs werkt ziet meer van deze vormen voorbijkomen. In ons onderzoek hebben we ons afgevraagd hoe docenten levensbeschouwing zoeken om jongeren te helpen om tijden, plaatsen en vormen te vinden om zich uit te drukken, gemeenschap te ervaren en een stuk diepgang te beleven.

Probleemstelling

Binnen onze samenleving zien we dat jonge mensen pogingen doen via rituele handelingen te markeren wat hen overkomt. Deze samenleving en haar omstandigheden zijn voortdurend aan verandering onderhevig en dat valt op binnen de zoektocht naar rituele vormen en betekenissen. In scholen van het katholiek voortgezet onderwijs zijn verschillende vormen van ritueel handelen aanwezig, al zijn ze schaars. Deze worden overwegend geïnitieerd door docenten levensbeschouwing. Vanuit de *ritual studies* weten we hoe uitdrukking kunnen geven middels rituele handelingen, vormend kan zijn voor de persoonsontwikkeling van jonge mensen en hun vermogen om te communiceren. De docenten die het ritueel uitvoeren zijn zich er in sommige gevallen zeer bewust van welke betekenis het ritueel voor de leerlingen heeft. Soms echter lijkt men meer intuïtief kiezen te zijn voor de uitvoering van een bepaalde rituele handeling. In beide gevallen is het interessant om te onderzoeken of deze rituele handelingen op enigerlei wijze een bijdrage leveren aan de vorming van de leerling binnen de idee van goed onderwijs. Daarnaast vermoeden wij dat er een gemis aan ritueel is bij de docenten, zonder dat ze dit kunnen duiden. Dat gemis kan gerelateerd zijn aan het feit dat de schoolleiding zelf op het ritueel handelen over het algemeen geen nadruk legt en in de betekenis daarvan niet lijkt te zijn ingevoerd. Ons vermoeden is dat docenten zichzelf hierin niet altijd een vanzelfsprekende houding kunnen geven. Er is een onzekerheid over de vraag wat goede rituele handelingen zijn in welke tijden en op welke plaatsen, en waartoe deze kunnen dienen. In hun ritueel handelen zoeken de docenten zo naar de juiste vorm van symboliek om betekenis uit te drukken. Naast dit zoeken naar de juiste plaatsen, tijden en symboliek lijkt er bij de docenten tevens onduidelijkheid te zijn over de wijze waarop het uitvoeren van deze handelingen in het geheel van de pedagogische opdracht van de school kan passen. Dat heeft veel te maken met de betekenisgeving waar onduidelijkheid over bestaat. Het is de vraag of de verwachtingen die anderen, zoals bijvoorbeeld de schoolleiding en de ouders hebben aangaande het handelen van deze docenten, invloed hebben. Die verwachtingen of zelfs handelingsvoorschriften zullen vaak niet overeenkomen met de eigen wensen van de docenten en hun inzet en zoeken om betekenis te geven aan het ritueel handelen binnen de school. Deze invloed van andere partijen, gecombineerd met het feit dat

docenten zelf niet zo eenvoudig lijken te kunnen verwoorden wat ritueel handelen in hun lesprogramma betekent, zal vermoedelijk impact hebben op het ritueel handelen van de docenten levensbeschouwing in de schoolcontext.

Samenvattend kunnen we stellen dat er een onduidelijkheid is bij docenten levensbeschouwing over de uitvoering van rituele handelingen, wat betreft plaats, tijd en gebruikte symboliek. Die onduidelijkheid heeft te maken met de eigen onzekerheid over de duiding van de handelingen, waardoor de eigen doelen niet altijd concreet zijn, en tevens met de onduidelijkheid van de verwachtingen van de school aangaande ritueel handelen door de docenten. Dit is voor de docenten een probleem te noemen.

Doelstelling

In dit onderzoek vragen wij ons af wat rituele handelingen kunnen betekenen in de onderwijspraktijk van docenten levensbeschouwing en hoe deze relateren aan de pedagogische opdracht van de school. De problematiek op dit gebied van ritueel handelen is breed en kunnen we als onderzoekers niet oplossen. Met dit onderzoek willen we wel het inzicht vergroten op de aanwezige ritueel-performatieve momenten in de scholen en op de mogelijkheden van docenten levensbeschouwing tot praktische, rituele vormgeving binnen hun vakgebied. Ons onderzoek wil een inkijk bieden in de problematiek waarvoor deze docenten staan als ze ritueel vormgeven, als onderdeel van hun lessen levensbeschouwing, of als onderdeel van het schoolprogramma. Dit om de docenten levensbeschouwing te helpen hier bewuste keuzes in te kunnen maken en beter in de praktijk te kunnen staan. We gaan uit van de meest algemene beschrijving van ritueel als een handeling die een verbinding legt tussen structuur en niet-functionele betekenis (hierover later meer). Met dit onderzoek willen we proberen zichtbaar te maken wat wellicht onbewust aanwezig is. Daarnaast is het wellicht ook mogelijk een gemis of gebrek aan ritueel op het spoor komen. Zo zouden we het inzicht kunnen vergroten in de mogelijkheden van docenten levensbeschouwing tot praktische, rituele vormgeving binnen hun vakgebied.

Vraagstelling

We formuleerden deze onderzoeksvraag:

- Welke rituele handelingen realiseren docenten levensbeschouwing in de school met het oog op het geven van goed onderwijs, en welke betekenis geven ze eraan, met een focus op de elementen plaats, tijd en symboliek?

en de sub-vragen:

- Wat is de levensbeschouwelijke positionering van de docenten, en in hoeverre speelt deze een rol wat betreft het uitvoeren van rituele handelingen in de schoolcontext?
- Wat zijn in dit verband de rituelen van plaats?
- Wat zijn de rituelen van tijd?

- Wat is de rituele symboliek die gehanteerd wordt?

Methodische aanpak

Er is de methodische keuze gemaakt voor een kwalitatief, exploratief onderzoek naar ritueel handelen en betekenisgeving door docenten levensbeschouwing op katholieke VO-scholen. Docenten levensbeschouwing zijn binnen de context van de school degenen die de leerlingen als participanten meenemen in het ritueel handelen. De docenten van ons onderzoek zijn in eerste instantie benaderd via een godsdienst-pedagogisch netwerk en via de contacten die daaruit voortkwamen. De docenten zijn via de mail persoonlijk uitgenodigd. Meer specifiek zijn docenten benaderd met een duidelijke levensbeschouwelijke betrokkenheid. De geïnterviewde docenten vormen een religieus zeer diverse groep, met een verschillende betrokkenheid tot hun eigen religie. (In hoofdstuk 2 komen we hierop terug.)

Tab. 1: Overzicht geïnterviewde docenten.

	Gender	Leeftijdsgroep	Werkomgeving	Werkervaring
(De eerste vier geïnterviewde docenten golden als <i>pilot</i> -groep)				
Docent L5	m	60+	Kleine stad	25 jr
Docent L6	m	20–30	Kleine stad	04 jr
Docent L7	m	50–60	Kleine stad	26 jr
Docent L8	m	30–40	Stad	08 jr
Docent L9	m	20–30	Kleine stad	02 jr
Docent L10	m	50–60	Kleine stad	20 jr
Docent L11	m	50–60	Kleine stad	25 jr
Docent L12	m	20–30	Kleine stad	04 jr
Docent L13	v	30–40	Kleine stad	16 jr
Docent L14	v	20–30	Kleine stad	04 jr
Docent L15	m	30–40	Kleine stad	07 jr
Docent L16	v	30–40	Kleine stad	07 jr
Docent L17	v	40–50	Stad	15 jr
Docent L18	v	30–40	Stad	03 jr
Docent L19	v	20–30	Stad	1,5 jr
Docent L20	m	30–40	Kleine stad	02 jr

Het feit dat de interviews van ons onderzoek precies plaatsvonden vanaf het voorjaar 2020, in de tijd van de eerste signalering van covid en de restricties in de vele maanden daarna, had invloed op de respons die we daarbij kregen. Onder de druk van de beperkende omstandigheden was het lastiger docenten te vinden. De meeste van onze

docenten werken op scholen in Noord-Brabant en West-Nederland, waar we goede medewerking hebben ontmoet.

Er is zoveel mogelijk getracht een evenwicht te verkrijgen wat betreft docenten die werkzaam zijn op scholen voor voortgezet onderwijs, vmbo, havo, vwo. Docenten die zijn geïnterviewd werken soms op scholen die gesticht zijn vanuit een bepaalde orde, soms op scholen die onder een meer reguliere katholieke koepel vallen.

Werkwijze

We zijn begonnen met de bestudering van relevante theorieën uit de *ritual studies* en de onderwijspedagogiek, om ons te kunnen richten op het ritueel handelen binnen de schoolcontext.

Om antwoorden te kunnen geven op de onderzoeksvragen zijn interviews gehouden met de docenten levensbeschouwing op verschillende VO-scholen. De interviews hebben we de vorm gegeven van professionals in dialoog, die gebaseerd is op de benadering van Grimes. (Hierover dadelijk meer.) We benaderden de docenten, met de uitnodiging om deel te nemen aan het onderzoek en gaven hun anonimiteit in de transcriptie van de interviews. We verzochten om toestemming te verlenen om de gegevens van de interviews te gebruiken voor het onderzoek.

We hebben een pilot gehouden met vier, door de interviewer gekende docenten uit Vlaanderen. De uitkomsten daarvan vormden voor ons de aanleiding om, naast de drie topics die als focuspunt gekozen waren, ons ook te richten op de eigen levensbeschouwelijke keuzes die docenten maken binnen hun werk in de school. We hanteren in ons onderzoek het model van de Teacher Agency van Priestley, Robinson en Biesta (2016) als heuristiek om het intentionele rituele handelen van docenten te benaderen, waarbij zowel de eigen talenten en eigen religieuze positionering, alsmede de persoonlijke verwachtingen van de docenten een rol spelen binnen de sociaal-temporele context die de school is. In hoofdstuk 2 gaan we op dit model nader in.

De interviews die deel uitmaken van dit onderzoek, zijn gehouden in Nederland, om het verschil in schoolsystemen Nederland-België geen rol te laten spelen in ons onderzoek. De gehouden interviews werden vervolgens getranscribeerd, geanonimiseerd en daarna geanalyseerd. In de inhoudelijke analyse hebben we ons gericht op de drie topics, zijnde plaats, tijd en symboliek. De bevindingen hiervan hebben we vervolgens gepresenteerd en met behulp van de theorie uitgewerkt tot hoofdstukken. Het vierde belangrijke onderwerp, de wijze waarop de docent binnen de school staat in zijn of haar eigenheid van denken en geloven, kreeg voor ons zoveel belang dat het een eigen hoofdstuk, meer aan het begin van het werk, moest vormen.

Gezien de pedagogische achtergrond en directe werkervaring van de interviewer ligt het gevaar van een *bias* op de loer. Zeker de motivatie om bepaalde rituele handelingen uit te voeren waarmee de onderzoeker vertrouwd is, bijvoorbeeld het zoeken van stilte of het uitvoeren van een pelgrimstochtje, zou te snel als bekend kunnen worden aangenomen. We zijn ons hiervan bewust geweest en hebben, behalve dat we

een zo open, ontvankelijk mogelijke houding hebben aangenomen, ook gewerkt met een helder interviewprotocol (waarover dadelijk meer).

Een realiteit waar we ons vanaf het begin van bewust zijn, is dat het voor de betrokken docenten van het vak levensbeschouwing geen vanzelfsprekendheid is om over rituele handelingen te spreken. Het lijkt een wat onbestemd terrein. De term rituele handelingen zelf al kan gemakkelijk verschillende dingen betekenen in verschillende tijden en onder verschillende omstandigheden. In verband met een feest, of in verband met een traditioneel-religieus moment worden handelingen bijvoorbeeld eerder als ritueel bestempeld dan in de dagelijkse praktijk (Grimes, 2014, p. 186v.). Het was daarom voor ons onderzoek nodig om duidelijk te maken wat we hier verstaan onder rituele praktijken. We hebben dat, al voor het interview zelf, op de volgende wijze verwoord:

Als we in dit verband naar rituele praktijken vragen, bedoelen we herhaalde handelingen met een symbolische waarde, op school of in verband met de school uitgevoerd. Deze rituele handelingen hebben een betekenis voor de docent en/of de leerlingen die ze uitvoeren, vanwege hun symboliek of de concrete uitvoering. Ze kunnen naar een hogere werkelijkheid verwijzen. De handelingen kunnen in verband staan met een kerkelijke praktijk, maar dat is geen voorwaarde om als een ritueel in schoolverband opgetekend te worden.

Fysieke inrichting van de interviews en interview-methode

De duur van de interviews was tussen 30–60 minuten. Ze werden in één keer gehouden. Om een goed en zo spontaan mogelijk gesprek te kunnen voeren en om inderdaad bij de narratieven van de docenten zelf te komen, hebben wij getracht het open interview zo in te richten dat er een vertrouwdheid kon ontstaan waarin een spontaan gesprek mogelijk was. Het inleidende gesprek bij het interview werd zoveel mogelijk zo gevoerd dat de betrokkenen konden merken dat er een bekendheid is met hun vakgebied, maar ook een oprechte interesse in hun handelen, en daarmee direct samengaand in hun persoon en welbevinden op de school. Een bijkomende factor om rekening mee te houden bij het organiseren van de interviews, was dat we bijna steeds online moesten werken (en eenmaal zelfs via de telefoon, omdat de online-verbinding haperde). De reden om online te werken was eveneens de covid-periode, waarin het niet toegestaan of minder gewenst was dat anderen dan de vaste docenten en begeleiders de scholen binnenkwamen. Waar dat uiteraard eerst een beperking leek voor het gesprek, omdat er minder directe nabijheid ervaren zou worden, bleek dit het voordeel te hebben dat gemakkelijk tijden gevonden konden worden, en dat er weinig storing door anderen was in het voeren van de gesprekken. Online-gesprekken brengen een ander soort vertrouwdheid met zich mee, die voor ons onderzoek goed heeft uitgepakt.

Als methode van interviewen voerden we gesprekken op de wijze van collegiale dialogen (Quartier, 2016), waarbij er strikt is gekozen om de geïnterviewde docenten

als *key informants* vanuit de eigen praktijk te laten vertellen, en die niet te beïnvloeden door andere verhalen of meningen. Daarbij hebben we gekozen voor de benadering van interviews over rituele ervaring zoals Grimes (2002) die hanteert, gebaseerd op de methode van ethnografische interviews en analyse van Spradley (1979).

We werkten volgens de wijze van interviewen van Grimes, door het interview een conversatie te laten zijn waarbij de interviewer ruimte maakt voor de ander door aandachtig en empathisch te luisteren, maar toch volhardend te blijven vragen waar nog onduidelijkheden of onafgemaakte verhalen waren (Grimes, 2014, p. 47). Grimes noemt het een “*exceptionally quiet and uncommonly nosy*” manier van interviewen. Grimes geeft aan dat het bijzonder belangrijk is het gesprek zo in te richten dat de individuele geïnterviewde tot zijn of haar narratief kan komen. De eigen verhalen en de beschrijvingen van de rituele praktijken moeten zo authentiek mogelijk verteld kunnen worden. Daar waar doorgevraagd moet worden, moet de interviewer niet schromen dat te doen (Grimes, 2002, p. 9). Onze interviews bevatten zo meerdere aspecten. Ze hadden de vorm van persoonlijke, collegiale dialogen, met ruimte voor vragen van de kant van de interviewer, waarbij het steeds mogelijk was om op meerdere momenten binnen het interview terug te keren naar de vorm van een persoonlijke conversatie (Spradley, 1979). De wijze van interviewen werd steeds van tevoren toegelicht, alsook de beoogde duur van het gesprek. De reden van het interview, meer zicht krijgen op het uitvoeren van rituele handelingen door de docenten levensbeschouwing, werd tevoren goed gecommuniceerd, zowel als het begrip ritueel handelen zelf.

Na een eerste verduidelijking wat betreft de aard en het doel van het interview, ving het gesprek steeds aan met open vragen naar het ritueel handelen op school. In dat gesprek reageerden we zo veel mogelijk op het verhaal van de docent zelf. We stelden daarbij descriptieve vragen, en vroegen de docent om de rituele handelingen te beschrijven, als deze dat nog niet spontaan gedaan had. Daarna vroegen we meer structureel door naar bijvoorbeeld type rituele handeling, locatie, tijdstip, frequentie, hoeveel participanten aanwezig waren, gebruikte objecten of speciale formuleringen. Omdat de *topics* plaats en tijd van invloed zijn op de wijze waarop rituelen hun uitwerking hebben (Grimes, 2014, p. 256v), was het voor ons belangrijk om in het kader van deze interviews tenminste naar deze elementen te vragen. Om de bedoelde spontaneïteit van de gesprekken niet te verstoren hebben we deze onderwerpen van de *Elements-list* van Grimes alleen specifiek gevraagd in de gevallen waar de docenten ze zelf niet ter sprake brachten (Grimes, 2014, p. 288). Ook de door de docenten gebruikte symboliek is relevant voor de interpretatie van ritueel handelen. Rituele vormen, objecten en handelingen en uitspraken, kunnen van invloed zijn op de symbolische wijze van functioneren van ritueel, zoals wij dat in de schoolsituatie beschouwen (Rappaport, 2004). Ook daar vroegen we meer specifiek naar als dat nog niet ter sprake was geweest. Zo nodig, eveneens als dat nog niet spontaan was aangegeven, vroegen we naar de eigen beleving van de docenten en de eventuele bedoeling van hun rituele handelingen.

De besproken hoofdthema's van het rituele handelen, plaats, tijd en symboliek hebben we vanuit de theorie van de *ritual studies* genomen. ATLAS.ti was het instrument

dat ons ondersteunde bij het verstaan van de begrippen plaats, tijd en symboliek door de docenten. Het heeft ons zo op heuristische wijze geholpen de relevante passages te inventariseren. De drie hoofdthema's vormen de basis om de relevante praktijken en ervaringen van de docenten in beeld te brengen. In de volgende, desbetreffende hoofdstukken pogen we dat zo goed mogelijk te doen.

Rekening houdend met het feit dat participanten, ook na een verklarende introductie, niet altijd goed kunnen aanwijzen of duiden of de handelingen die zij uitvoeren ook rituele handelingen genoemd kunnen worden, en het woord "ritueel" zelf meestal niet gebruiken (Grimes, 2014, p. 49; Spradley, 1979, p. 99), hebben we met extra aandacht voor dat gegeven de resultaten genoteerd, om de betekenissen die docenten aan hun ritueel handelen geven goed te kunnen noteren en onderscheiden.

We zijn uiteraard alert geweest op eventuele "*taken-for-granted assumptions*" (Grimes 2002, p. 9v) wat betreft rituele performances, zowel die van de kant van de docenten als van de kant van de onderzoeker. Daar waren we tijdens de gesprekken al scherp op, maar we waren het nogmaals bij de uitwerking.

Opzet van dit onderzoek

Het onderzoek hebben we in de dissertatie als volgt uitgewerkt. In het introducerende *Hoofdstuk 1* beschrijven we de praktische context waarin rituele handelingen plaats kunnen vinden, en de relevante theoretische en theologische hoofdthema's die behulpzaam zijn om deze praktijk te duiden.

Hoofdstuk 2 bespreekt de persoonlijke levensbeschouwelijke positie van de docenten levensbeschouwing, en beschrijft hun ritueel-pedagogische rol en de wijze waarop zij in de klas- en schoolsituatie ritueel handelen.

Hoofdstuk 3 legt de focus op het begrip "plaats" binnen ritueel handelen in een onderwijssituatie.

Hoofdstuk 4 legt de focus op het begrip "tijd" binnen ritueel handelen in een onderwijssituatie.

Hoofdstuk 5 gaat dieper in op symbolische velden en betekenisdimensies die in het voortgezet onderwijs aan te treffen zijn, zoals die naar voren komen in de antwoorden van de docenten.

Hoofdstuk 6 sluit deze dissertatie af met een samenvatting en conclusie wat betreft de belangrijkste bevindingen.

Hoofdstuk 1

Rituele praktijken in de context van scholen voor voortgezet onderwijs

Introductie

In het onderwijs in Nederland wordt een doorgaand gesprek gevoerd dat steeds vertrekt vanuit de vraag “Hoe geven wij goed onderwijs?”. Het antwoord op deze vraag geeft uiteraard meteen de belangrijkste opdracht van elke school weer, goed onderwijs geven. In deze tijd van snel veranderende maatschappelijke ontwikkelingen is de wijze waarop goed onderwijs gegeven zou moeten worden echter niet zo evident. De kwaliteitsnormen staan onder druk van een nieuwe, meer internationale kleuring en normering van de onderwijswereld, waarbinnen scholen in ons land hun plaats zoeken. Daarnaast moet het onderwijs rekening houden met de multiculturaliteit van de samenleving en dus eveneens van de schoolbevolking. Dit alles noopt de schoolleiding ertoe om een goed, overzichtelijk lesaanbod te hebben en een helder, hanteerbaar leerlingenbeleid te voeren. In alles wat georganiseerd wordt lijkt functionaliteit een groot goed. Veranderingen in de benadering van onderwijs dagen ook uit om nieuwe theorievorming in te zetten. Binnen de functionele setting komen onderwijspedagogen al enige jaren met voorstellen tot een nieuwe aanpak waar het de persoonlijke benadering van leerlingen in de lessituaties betreft. Er wordt in die benadering gezocht naar dimensies die uitstijgen boven het direct functionele. Een van de pedagogen die dat zeer duidelijk doet is Biesta (2020), die pleit voor een pedagogie van zeer persoonlijke aandacht voor de leerling. Biesta benoemt als een van de doeldomeinen van goed onderwijs, en ziet het misschien wel als de kern ervan subjectificatie, de bedoeling namelijk om de leerling te brengen tot een leven waarin deze als subject, een zelf handelend en verantwoordelijk persoon, kan bestaan. De praktisch relevante vraag die daardoor rijst is hoe deze bedoeling zich vertaalt in concrete handelingen en praktijken. Wij vermoeden dat het nadenken over ritueel en het in kaart brengen van ritueel handelen in het onderwijs een zinvolle bijdrage kan leveren aan dat zoeken.

Om de rol van rituele handelingen in het onderwijs te kunnen verkennen is het van belang om eerst het fenomeen ritueel af te bakenen. Om het theoretisch veld van het rituele handelen in het onderwijs vandaag beter te kunnen verstaan, gaan we eerst na welke plaats de diverse vormen van ritueel handelen vinden in onze huidige samenleving. Daarna gaan we in op de voor ons onderzoek relevante theorie rond ritueel handelen zoals die beschreven is in diverse studies. Er bestaan diverse definities van ritueel die tot uiteenlopende conclusies kunnen leiden (Grimes, 2000). Dit hangt af van de keuze voor het hanteren van een meer klassieke definitie, waarbinnen ritue-